

ԲԱՐՆՈՒԴԱՐՅԱՆ Վ. Բ., ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ Հ. Ս., *Ռուսաստանի հայ գաղթօջախների պատմություն, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2015, 441 էջ:*

Հայերը հոծ սփյուռք ունեցող այն ժողովուրդներից են, որոնց պատմության և մշակույթի մի զգալի հատվածը կերտվել է հայրենի հողից ու երկրից դուրս՝ օտար աշխարհներում: Եվրոպայի և աշխարհի բազմաթիվ երկրներում տարբեր դարաշրջաններում, բազմազան հանգամանքների ու գործոնների թելադրանքով առաջացել են հայկական գաղթօջախներ: Սակայն դրա գլխավոր պատճառը հայ ժողովրդի պատմական անագորույն ճակատագիրն է: Հայրենիքում ստեղծված անբարենպաստ, տնտեսական, քաղաքական ու անմարդկային պայմանները հայությանը ստիպել են զանգվածաբար արտագաղթել և բախտ որոնել այլ երկրներում: Դարեր ի վեր հայ ժողովրդի հարյուր հազարավոր զավակներ հեռացել են Հայրենիքից և ապաստան են գտել Ռուսաստանում, որը մոտ էր Հայաստանին, իսկ մշակութային ու դավանաբանական առումով բավական հոգեհարազատ էր:

Ռուսաստանի տարածքում եղած հայկական գաղթօջախների վերաբերյալ (ձևավորումից մինչև մեր օրերը) հիմնարար աշխատություն է գրվել ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում. հեղինակներն են անվանի պատմաբան, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Վլադիմիր Բարխուդարյանը և պատմագիտության թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Հայ գաղթօջախների և սփյուռքի պատմության բաժնի երիտասարդ գիտաշխատող Հովիկ Ալեքսանյանը: «Ռուսաստանի հայ գաղթօջախների պատմությունը» հրատարակության է երաշխավորվել ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդի կողմից (գրախոս՝ ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Ա. Խառատյան), տպագրվել է ՀՀ Սփյուռքի նախարարության դրամաշնորհով: Աշխատությունը բաղկացած է ներածությունից, երկու ծավալուն բաժիններից, վերջաբանից, օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկից, անվանացանկից: Առաջին բաժնում («Ռուսաստանի հայկական գաղթօջախները սկզբնավորումից մինչև 1917 թ.: Գաղթօջախների տնտեսական, հասարակական, հոգևոր-մշակութային կյանքը») նախ տեսականորեն հիմնավորվում է այն հայեցակետը, որ Ռուսաստանի տարածքում հայկական գաղթօջախների առաջացումը կապված է հայ-ռուսական հարաբերությունների սերտացման հետ: Ուշ միջնադարի դժնդակ ժամանակաշրջանում հայ քաղաքական միտքը տենդագին էլք էր որոնում Հայաստանը թուրքական և պարսկական տիրապետություններից ազատագրելու նպատակով՝ հանգելով այն եզրակացության, որ դա հնարավոր է իրագործել միայն Ռուսաստանի օգնությամբ: Միաժամանակ, ռուսական հզորագույն կայսրությունն իր հերթին ձգտում էր ընդարձակել հարավային սահմանները և այդ նպատակով փորձում էր բարոյաքաղաքական կամուրջներ

ձևավորել՝ հենվելով հարավում ապրող դավանակից ժողովուրդների՝ հայերի և վրացիների վրա: Հստակ մատնանշվում է, որ ռուսական կայսրության այդ քաղաքականությունը համընկնում էր Այսրկովկասի ժողովուրդների և հատկապես հայության ազատագրական ակնկալիքների ու հույսերի հետ:

Ահա այսպիսի նպաստավոր բարոյաքաղաքական իրավիճակում Ռուսաստանի մի շարք վայրերում՝ Աստրախանում, Հյուսիսային Կովկասում, Մոսկվայում, Պետերբուրգում, Նոր Նախիջևանում հիմնադրվեցին և հետզհետե ստվարացան հայկական գաղթօջախները: Թերևս միայն բացառություն էին կազմում Ղրիմի հայ համայնքները, որտեղ հայերը հաստատվել էին ավելի վաղ՝ սկսած XI դ. վերջերից: Նշվում է, որ Ղրիմում հայ բնակչությունը հաստատվել էր թաթարների գալուց առնվազն մեկուկեսդարառաջ: Հետաքրքրական է, որ հայ գաղթօջախները տեղաբաշխված էին միջնադարյան Ղրիմի գրեթե բոլոր նշանավոր կենտրոններում: Ղրիմի հայկական գաղթօջախների ոչ պաշտոնական կենտրոնը մեծահռչակ Կաֆան էր, որը XIV-XX դդ. ուներ 70 հազար բնակիչ, որի 2/3-ը կազմում էին հայերը: Փաստառատ տվյալներով ներկայացված են դրիմահայության հարյուրամյակների պատմությունը՝ կենցաղը, զբաղմունքները, վարչական և իրավական կացությունը, եկեղեցական, ազգային և մշակութային կյանքը:

Այնուհետև աշխատության էջերում հաջորդաբար տրված են Աստրախանի, Հյուսիսային Կովկասի, Նոր Նախիջևանի, Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայկական գաղթօջախների ստեղծման ու զարգացման գործընթացները՝ փուլ առ փուլ, դետալ առ դետալ, մեծ հիմնախնդիրներից մինչև մանրուքները: Հնարավորինս գիտական փաստառատությամբ ներկայացված են վերոնշյալ գաղութների հայության ժողովրդագրական տեղաշարժերն ու ուղիները, դարերի ընթացքում ստեղծված նյութական ու հոգևոր արժեքները, կրթական համակարգը, մշակութային օջախները, պարբերական մամուլն ու գրական կյանքը, բնակչության առօրյա զբաղմունքների եկամտաբերությունն ու առանձնահատկությունները:

Կարևոր ու հետաքրքիր տեղեկություններ են հաղորդվում Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայկական գաղութների ձևավորման ու հետագա բարգավաճման վերաբերյալ: Նշվում է, որ Մոսկվայում հայերի գտնվելու վերաբերյալ առաջին հիշատակումները վերաբերում են XIV դ. երկրորդ կեսին (էջ 150): Մոնղոլ-թաթարական լծի թոթափումից հետո հայերի հոսքը դեպի Մոսկվա ավելի աշխույժ է դառնում: Այն առավել ուժեղանում է XVII դ. առաջին կեսից, երբ ռուսական կայսրության մայրաքաղաք էին գալիս ոչ միայն Հայաստանից, այլև Անդրկովկասի հայաբնակ բազմաթիվ վայրերից, Ղրիմից, Աստրախանից և այլ տեղերից:

Հասկանալի է այն դիտարկումը, որ, ի տարբերություն Ռուսաստանի տարածքում ձևավորված մյուս հայկական գաղութների, որոնց ինքնավարությունը մարմնավորում էին ռաթիաուզները կամ մագիստրանտները, Մոսկվայի և Պետերբուրգի պարագայում այդ դերը կատարում էր հայերին միավորող միակ ազգային ու համազգային կազմակերպությունը՝ Հայ առաքելական եկեղեցին:

Աշխատության երկրորդ բաժնում («Ռուսաստանի հայկական համայնքները խորհրդային տարիներին: ՌԴ համայնքն արդի փուլում») ներկայացված է իրավիճակը հայկական

գաղթօջախներում ցարական իշխանության տապալումից հետո՝ խորհրդային վարչակարգի ավելի քան 70 տարիների ընթացքում, ինչպես նաև արդի շրջանում:

Ճշմարտացի մոտեցում է ցուցաբերված պատմական իրադարձությունների նկատմամբ, դրանց ազդեցությունը հայկական գաղթօջախների վրա՝ առանց դույզնինչ չափազանցնելու կամ նվազեցնելու: Այո, Առաջին համաշխարհային պատերազմի հետևանքով Ռուսաստանի հայ համայնքների հայության թվաքանակը շեշտակի աճեց, իսկ 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունը այդ երկրի հայաբնակ շրջաններում ազգային կյանքի զարգացման հզոր խթան դարձավ: Սակայն դա երկար չտևեց: Իշխանության գլուխ անցած բոլշևիկները ազգային հարցի հանդեպ շուտով որդեգրեցին բոլորովին նոր մոտեցում: Արդեն 1918 թ. հունիսի 12-ին ՌԽՖՍՀ ժողովխորհրդի ներքին գործերի և ընդունում «Հայկական ազգային խորհուրդները, պաշտպանության խորհուրդները, ռազմահեղափոխական կոմիտեները և մյուս բուրժուական կազմակերպությունները լուծարելու մասին»: Վերոնշյալ կառույցների լուծարումից հետո նրանց գույքն ու կապիտալը, զբաղեցրած շինությունները դրվում էին Հայկական գործերի կոմիսարիատի ենթակայության ներքո: Իսկ այն վայրերում, որտեղ Հայկական գործերի կոմիսարիատը բաժանմունքներ չուներ, գույքը հանձնվում էր տեղական խորհուրդներին: Չնայած ստեղծված ռազմաքաղաքական բարդ իրավիճակին (նախագահ՝ Վ. Ավանեսով, տեղակալ՝ Վ. Տերյան), կոմիսարիատը Ռուսաստանի հայերի ազգային կյանքի ղեկավարությունը վերցրեց իր ձեռքը և կարողացավ քարոզչական ու լուսավորական զգալի աշխատանք կատարել մշակութային և կրթական ոլորտներում, ինչպես նաև օգնել մեծաթիվ հայ գաղթականներին ու կարիքավորներին:

Աշխատության էջերում առաջին անգամ ներկայացվում են 1920-1930-ական թթ. Խորհրդային Ռուսաստանում ձևավորված հայկական ազգային գյուղխորհուրդներն ու շրջանները, այնտեղ առկա կրթամշակութային կյանքը, դպրոցը, գրական անցուդարձը: Քչերին է հայտնի, որ 1925 թ. մարտի 10-ին Հյուսիս-կովկասյան երկրամասի Մայկոպի օկրուգի կազմում հիմնվել է Հայկական ազգային շրջանը, որը կազմավորվել է գլխավորապես հայերով բնակեցված գյուղական խորհուրդներից, իսկ շրջկենտրոնը Ելիսավետպոլսկոյե (Շահումյան) գյուղն էր: Հայկական ազգային շրջանը, փաստորեն, զբաղեցնում էր Մայկոպի օկրուգի հարավարևմտյան մասը, սահմանակից էր Կուբանի և Չերնոմորիեի օկրուգներին՝ կազմելով 1,286 քռ. կմ տարածք (էջ 225):

1927-1928 թթ. այնտեղ բացված 23 հայկական դպրոցներում սովորում էին 1120 աշակերտներ: Հաջողությամբ գործում էր հայկական թատրոնը, հրատարակվում էր «Մուրճ-մանգաղ» պարբերականը, տպագրվում էր հայ գրականություն:

Հետաքրքիր է նշել, որ 1931 թվականից սկսվել է շրջանային աշխատակազմի և գյուղական կազմակերպությունների հայացումը և անցումը հայերեն գործավարությանը, սակայն, այնուամենայնիվ, այն արմատավորել չի հաջողվում: Այս առումով մեջբերված են բազմաթիվ փաստեր ու թվեր՝ տարբեր աստիճաններում ընդունված որոշումներից ու արձանագրություններից:

ՌԽՖՍՄ-ում երկրորդ հայկական ազգային շրջանը կազմավորվել է Դոնում՝ 1926 թ. (Մյասնիկյանի ազգային շրջան), որի կենսագործունեությունը նույնպես բավարար չափով լուսարանվել է աշխատության մեջ:

Ուշագրավ, փաստառատ տվյալներ է պարունակում «Հայության թվաքանակն ու տեղաբաշխումը ՌԽՖՍՄ-ում 1920-1989 թթ.» գլուխը, որտեղ զետեղված բազմաթիվ աղբյուրները տվյալներ են տալիս Ռուսաստանի տարածքում՝ ըստ շրջանների հայության թվաքանակի, տեղաբաշխվածության, սեռի, սոցիալական վիճակի, զբաղմունքների, գրագիտության աստիճանի վերաբերյալ: Հետաքրքիր նյութեր է պարունակում «Հայության հոգևոր-եկեղեցական կյանքը ՌԽՖՍՄ-ում» գլուխը. դրանք իրական պատկերացում են տալիս խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո Ռուսաստանի հայկական թեմերում ստեղծված անմխիթար ու ծանր իրավիճակի մասին: Այս մասին հետևյալն է փաստարկվում. «1930-ական թթ. հայ հոգևորականությունը բռնաճնշվեց, որի արդյունքում, փաստացիորեն, Հայ Առաքելական եկեղեցու կառույցը ՌԽՖՍՄ տարածքում, մասնավորապես, Հյուսիսային Կովկասում վերացվեց: Փակվեցին, ապա տարբեր տարիների վերացվեցին Արմավիրի, Աստրախանի, Նոր Նախիջևանի, Կրասնոդարի, Ստավրոպոլի, Սուրբ Խաչի (Բուդյոնովսկի), Պյատիգորսկի, Գրոզնու, Ղզարի, Մոզդոկի և այլ բնակավայրերի հայկական եկեղեցիները» (էջ 330):

Բազմաթիվ փաստեր վկայում են, որ 1930-ական թթ. իսկական արշավ է սկսվել Ռուսաստանի տարածքում գտնվող հայկական եկեղեցիների ու պաշտամունքային այլ օջախների դեմ. նրանց ունեցվածքը բռնագրավել են, հոգևորական դասը ենթարկվել է հալածանքների:

Աշխատության վերջին գլուխը («ՌԴ համայնքն արդի փուլում: Թվաքանակի ու տեղաբաշխման ընդլայնում, ինքնակազմակերպական խնդիրներ») ներկայացնում է վերջին շրջանում Ռուսաստանի հայ (և ոչ միայն հայ) համայնքներում ընթացող ժողովրդագրա-կան գործընթացների թարմ պատկերը, ռուսաստանաբնակ հայության քաղաքական, սոցիալական, մշակութային հիմնախնդիրները: Աշխատության հեղինակները փաստարկում են, որ հետխորհրդային տարիներին ՌԴ հայության թվաքանակի շարունակական աճն այդ երկրի հայկական համայնքը դարձրել է խոշորագույնն աշխարհում, որի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական և մշակութային ներուժը լիովին բացահայտված չէ:

Ամփոփելով նշենք, որ Վ. Բարխուդարյանի և Հ. Ալեքսանյանի հեղինակած սույն աշխատությունը հայ պատմագիտության մեջ առաջին ամբողջական երկն է, որը տալիս է Ռուսաստանի հայ գաղթօջախների պատմության հնարավորինս սպառիչ պատկերը՝ կազմավորման ժամանակներից մինչև մեր օրերը: Գիրքը շարադրված է գիտական բարեխղճությամբ, բարձր պատասխանատվությամբ, անկողմնակալությամբ: Օգտագործված են բազմաթիվ սկզբնաղբյուրներ, վավերագրեր, մենագրություններ, հոդվածներ, պարբերականներ, կայքէջեր (հայերեն և օտար լեզուներով), որոնք առավել ևս բարձրացնում և շահեկան են դարձնում գրախոսվող աշխատության գիտական վարկանիշը:

ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ Ա. Հ.

Պատմական գիտությունների թեկնածու